Journal of Advances in Developmental Research (IJAIDR)
E-ISSN: 0976-4844 ● Website: www.ijaidr.com ● Email: editor@ijaidr.com

तर्कसङ्ग्रह-तर्कभाषयोः ज्ञानमीमांसा–तुलनात्मकमध्ययनम्

कृष्णपद-दास-अधिकारी

Associate Professor in Sanskrit
S.B.S.S Mahavidyalaya, PO: Goaltore
Dist: Paschim Medinipur, West Bengal, PIN-721128
e-mail: krushnapadao6@gmail.com

पुरोवाक् –

न्यायवैशेषिकदर्शनयोरवलम्बनेन अन्नंभट्टेन (1500 AD) तर्कसङ्ग्रहग्रन्थः तर्कसङ्ग्रहदीपिकाख्या टीका च विरचिता। प्राचीनन्यायदर्शनमवलम्ब्य केशवमिश्रेण (1704 AD) तर्कभाषानामकः ग्रन्थः विलिखितः। उभयोः ग्रन्थयोः प्रमाणोपरि विचारोऽतीवोल्लेखयोग्यः। प्रमाणप्रकरणे एव ज्ञानमीमांसा आयाति। सर्वेषु स्तरेषु विषयस्यास्य गुरुत्वमुपलभ्य अस्मिन् प्रबन्धे अस्यालोचनं यथोक्तग्रन्थानुसारं क्रियते।

ज्ञानोत्पत्तिः –

यद्यपि घनान्धकारे सहसा विद्युल्लतालोकेन कामिनीप्रत्यक्षज्ञानजनने आलोकस्य सातिशयत्वमुपपद्यते तथापि तत्र चक्षुरादिसामग्रीं विना ज्ञानं न कदापि जायेत। प्रत्यक्षे चक्षुष एव करणत्वात्। 'आलोकेनाहं पश्यामि' इत्यादौ यद्यपि आलोकस्य करणत्वं प्रसिद्धं परं न्यायमते तद्गौणकरणत्वमेव। सकलव्यवहारस्य कारणं हि ज्ञानम्। तदात्मनि जन्यते नश्यति च। ज्ञानानन्तरमिच्छा, इच्छायाः सकाशात् कृतिः यत्नो वा, तदनन्तरं चेष्टा, ततः उत्पद्यते व्यवहारः क्रिया वा। अत एव श्रूयते –

आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छा जन्या भवेत्कृतिः।
कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्क्रिया।। इति।

प्रथमतः आत्मनि ज्ञानं जायते अनन्तरम् आत्मा क्रमानुसारम् इच्छावान् कृतिमान् चेष्टावान् क्रियावान् च भवति। इह मत्वर्थीयः आश्रयत्वार्थकः, अत एव आत्मा इच्छाश्रयः कृत्याश्रयः चेष्टाश्रयः क्रियाश्रयश्च। आत्मा अपि ज्ञानाश्रयः। ज्ञानेच्छाकृतयः आत्मगुणाः सविषयकाश्च। ज्ञानेच्छादीनामात्मा हि समवायिकारणम्। आत्मनि समवेतत्वे सति जायमानात्। क्रिया च कर्मपदार्थे अन्तर्भूक्ता। क्रिया द्रव्याश्रिता। चेष्टा क्वचित् यत्नरूपा क्वचिच्च कर्मरूपा भवति। अत्रेदं स्पष्टं यत्–प्रमाणद्वारैव ज्ञानमात्मनि उत्पद्यते। प्रमाणं च कारणसामग्रीसापेक्षम्।

करणव्यापारौ कारणप्रकारौ। तत्र करणरूपं हि प्रमाणमिति तर्कसङ्ग्रहकारः अन्नंभट्टः।[1] प्रमाणफलं हि प्रमा (यथार्थज्ञानम्)। प्रमायां योऽसाधारणधर्मस्तिष्ठति सः प्रमात्वम्। 'प्रामाण्यम्' 'अर्थवत्वं' 'तद्वतितत्प्रकारकत्वम्' इत्येतानि नामानि भवन्ति प्रमात्वस्य।

प्रमाणसङ्ख्या –

दार्शनिकेषु प्रमाणसङ्ख्याविषये मतानैक्यं दृश्यते। तत्र चत्वारि एव प्रमाणानि न्यायनये प्रसिद्धानि। तानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्यानि। एतेभ्यश्चतुर्भ्यः न्यूनेन कृत्स्नं ज्ञानं न जायेत। नाप्येतेभ्यः अतिरिक्तेन प्रमाणेन अधिकं किमपि ज्ञानमुत्पद्यते, प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दातिरिक्तानां प्रमाणां यथार्थानुभवानां वा अस्वीकारात्। चतस्रः एव प्रमाः। प्रमाणसङ्ख्याविषये मानमेयोदयकारस्य मतम्–

चार्वाकास्तावदेकं द्वितयमपि पुनर्बौद्धवैशेषिकौ द्वौ
भासर्वज्ञश्च साङ्ख्यस्त्रितयमुदयनाद्याश्चतुष्कं वदन्ति।
प्राहुः प्राभाकराः पञ्चकमपि च वयं तेऽपि वेदान्तविज्ञाः
षट्कं पौराणिकास्त्वष्टकमभिदधिरे सम्भवैतिह्ययोगात्।।

(श्लोकः-१४, मानमेयोदयः-प्रमाणपरिच्छेदः)[2]

ज्ञानलक्षणम् –

तर्कसंग्रहे अन्नंभट्टेनोक्तम् "सर्वव्यवहारहेतुर्गुणोबुद्धिर्ज्ञानम्। सा द्विविधा स्मृतिरनुभवश्च। संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं समृतिः। तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः।"[3] तर्कसंग्रहदीपिकायां विस्तारयति – "जानामीति अनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वमेव लक्षणमित्यर्थः। स्मृतेर्लक्षणमाह–'संस्कारे'ति। भावनाख्यः संस्कारः। संस्कारध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय 'ज्ञानमि'ति। घटादिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय 'संस्कारजन्यमि'ति। प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय 'मात्रे'ति। अनुभवं लक्षयति–'तद्भिन्नमि'ति। स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभव इत्यर्थः।।"[4] इह मात्रपदेन अभिधेयार्थो न ग्राह्यः। तेन स्मृतिलक्षणेऽसम्भवदोषः स्यात्। स्मृतेर्भावकार्यपदार्थत्वात् केवलं निमित्तकारणेन तदनुत्पत्तेः। स्मृतेरुत्पत्तौ संस्कारो निमित्तकारणम्, आत्मा समवायिकारणम्, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणम्। वस्तुतः बहिरिन्द्रियाणां वारणाय मात्रपदप्रयोजनम्। एतेनापि प्रत्यभिज्ञायां नातिव्याप्तिः। प्रत्यभिज्ञोत्पत्तौ बहिरिन्द्रियाणामावश्यकत्वात्।

ज्ञानस्वरूपम् –

ज्ञानं प्रकाशस्वरूपम्। यथा सूर्यचन्द्रवह्न्यादयः वस्तूनि प्रकाशयन्ति तथा ज्ञानमपि वस्तूनि अर्थान् वा प्रकाशयति। परं तु सूर्यालोक-ज्ञानयोर्मध्ये अयमेव प्रभेदः यत्–यदा आलोकः निर्विषयकस्तदा तु ज्ञानं सविषयकं

भवति। उक्तं च तर्कभाषायां केशवमिश्रेण, “अर्थप्रकाशो बुद्धिः।” आत्मगुणत्वे सति अर्थप्रकाशः। अर्थप्रकाशो हि ज्ञानम्। अर्थः = पदार्थः। पदार्थविषयकप्रकाशो हि ज्ञानम्। अर्थात्, यो हि विषयरूपेण पदार्थं प्रकाशयति सो ज्ञानम्। ज्ञानाधीना वस्तुसत्ता। ज्ञानं भवति विषयि, पदार्थश्च विषयः। अतः अर्थज्ञानयोः विषयताविषयितासम्बन्धोऽस्ति। पुनश्च तत्रैवोक्तमस्ति–“सर्वं ज्ञानं निराकारमेव। न तु ज्ञाने अर्थेन स्वस्याकारो जन्यते। सर्वं ज्ञानमर्थनिरूप्यं अर्थप्रतिबद्धस्यैव तस्य मनसा निरूपणात्।”[5]

ज्ञानकरणत्वम् –

ज्ञानस्य करणत्वं स्वीकृतं नैयायिकैः। केवलं च निर्विकल्पकज्ञानं विहाय अन्यत्सकलानां सविकल्पकादिज्ञानानां करणं हि ज्ञानम्। यथा सविकल्पके निर्विकल्पकज्ञानं, हानोपादानोपेक्षाबुद्धौ सविकल्पकज्ञानम्, अनुमितौ व्याप्तिज्ञानम्, उपमितौ सादृश्यज्ञानम्, शाब्दे पदज्ञानम्, अर्थापत्तौ कल्पना सर्वमेव ज्ञानं भवति।

ज्ञानपूर्वकः शब्दव्यापारः –

व्यापारः नाम व्यवहारः। न्यायबोधिन्यां गोवर्धनेनोच्यते – “व्यवहारः = शब्दप्रयोगः। ज्ञानं विना शब्दप्रयोगासम्भवात् शब्दप्रयोगरूपव्यवहारहेतुत्वं बुद्धेर्लक्षणम्।”[6]

ज्ञानमनित्यम् –

कृतकत्वात् कार्यत्वाद् वा घटवत्। साधारणतः त्रिक्षणस्थायि ज्ञानम्। केवलं च द्वित्वोत्पत्तौ अपेक्षाबुद्धेः स्वीकारात् चतुःक्षणस्थायि अपि भवति। आत्ममात्रवृत्तिः, न तु अन्तःकरणवृत्तिः। अव्याप्यवृत्तिश्च। ईश्वरीयज्ञानं तु नित्यम्। नित्यत्वात् तन्न अन्तःकरणमपेक्षते।

सविशेषणं ज्ञानम् –

ज्ञाने त्रयः विषयाः भवन्ति, त्रिषु विषयेषु तिस्रः विषयताः अपि भवन्ति–प्रकारताख्यविषयता, संसर्गताख्यविषयता, विशेष्यताख्यविषयता च। अत्र या प्रकारताख्यविषयता सा हि विशेषणं ज्ञानस्य। एवञ्च ‘घटः’ इत्युक्ते घटत्वाख्यप्रकारता-समवायाख्यसंसर्गता-घटाख्यविशेष्यताशालिज्ञानं स्वीक्रियते।

ज्ञानभेदः –

तर्कभाषायां श्रूयते “बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इत्यादिभिः पर्यायशब्दैर्यदभिधीयते सा बुद्धिः। अर्थप्रकाशो वा बुद्धिः। सा च संक्षेपतो द्विविधा–अनुभवः स्मरणं च। अनुभवो द्विविधः–यथार्थोऽयथार्थश्च। तत्र यथार्थोऽविसंवादी। स च प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्जन्यते। यथा चक्षुरादिभिरदुष्टैर्घटादिज्ञानम्। धूमादिलिङ्गज्ञानाद्वह्न्यादि ज्ञानम्।

गोसादृश्यदर्शनाद्गवयपदवच्यताज्ञानम्। 'अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादिवाक्यादग्निष्टोमस्य स्वर्गकामसाधनताज्ञानम्। अयथार्थस्तु अर्थव्यभिचारी अप्रमाणजन्यः। स त्रिविधः – संशयस्तर्को विपर्ययश्च। एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानार्थावमर्शः संशयः। यथा 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा'। अनिष्टप्रसङ्गः तर्कः। स च सिद्धव्याप्तिकयोः धर्मयोर्व्याप्याङ्गीकारे व्यापकप्रसञ्जनरूपः। यथा 'यद्यत्र घटोऽभविष्यत् तर्हि भूतलमिव अद्रक्ष्यत्' इति। विपर्ययस्तु अतस्मिंस्तद्ग्रहः। भ्रम इति यावत्। यथा पुरोवर्तिन्यरजते शुक्त्यादौ रजतारोप 'इदं रजतमि'ति। स्मरणमपि द्विविधं – यथार्थमयथार्थमिति। तदुभयं जागरे। स्वप्ने तु सर्वमेव ज्ञानं स्मरणमयथार्थं च। दोषवशेन तदिति स्थाने इदमित्युदयात्।"[7]

ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रिया –

आत्मा मनसा संयुज्यते, मनः इन्द्रियेण, इन्द्रियं चार्थेन, अर्थश्चालोकेन सह संयुक्तः सन् प्रथमतो निर्विकल्पकज्ञानमुत्पद्यते। यथा 'इदं किञ्चित्' इत्यस्मिन् स्थले नामजात्यादिरहितज्ञानमुत्पद्यते। ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियायाम् आत्मा उत्सः, तदात्मन एव सकाशात् इयं प्रक्रिया प्रारभ्यते ज्ञानोत्पन्नेन समाप्यते। इह यद्यपि चत्वारः संयोगाः यथा – आत्म-मनःसंयोगः, मनः-इन्द्रिय-संयोगः, इन्द्रियार्थसंयोगः, अर्थालोकसंयोगः, आत्माद्यालोकान्तपदार्थाः कारणानि भवन्ति–तथापि दार्शनिकैः इन्द्रियार्थसंयोगस्य व्यापारत्वम्, इन्द्रियस्य च असाधारणकारणत्वमामनन्ति। अस्य कारणं स्यात्–आत्ममनसोः सकलेषु क्षेत्रेषु ज्ञानजनने साधारणत्वम् एकत्वात्, अथ च इन्द्रियाणां नानात्वात् दर्शनश्रवणास्वादनादिषु वैशिष्ट्यात् तस्यैव करणत्वम् (असाधारणकारणत्वं) युक्तम्। यदीन्द्रियस्यासाधारणत्वं न स्यात् तदा नारिकेलभक्षणकाले आत्मना मधुरत्वं नानुभूयेत। इन्द्रियस्य करणत्वे तर्कभाषायं श्रूयते – "ननु प्रमायाः कारणानि बहुनि सन्ति, प्रमातृप्रमेयादीनि। तान्यपि किं करणानि उत नेति? उच्यते। सत्यपि प्रमातरि प्रमेये च प्रमानुत्पत्तेः। इन्द्रियसंयोगादौ सत्यविलम्बेन प्रमोत्पत्तेः। अत इन्द्रियसंयोगादिरेव करणम्।"[8] एवञ्च इन्द्रियार्थसंयोगस्य सन्निकर्षस्य वा 'तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वात्' व्यापारत्वम्। अर्थात्–संयोगादिसन्निकर्षस्य इन्द्रियेण जन्यत्वे सति इन्द्रियजन्यः यो संयोगादिसन्निकर्षः, तज्जन्यं (संयोगादिसन्निकर्षजन्यं) यत् निर्विकल्पकज्ञानं तस्य (निर्विकल्पकज्ञानस्य) जनकत्वेन इन्द्रियस्य ग्रहणात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षः एव व्यापारः। इन्द्रियं च करणम्।

ज्ञानजनने आत्मा समवायिकारणम् –

आत्ममनःसंयोगोऽसामवायिकारणम्। इन्द्रियमसाधारणं कारणम्। इन्द्रियार्थसंयोगः व्यापारः (व्यापारस्यापि कारणत्वम्)। अन्यत्सर्वं निमित्तकारणम्। अनया कारणसामग्र्या यज्ज्ञानमुत्पन्नं तद्भवति निर्विकल्पकज्ञानम्। विशेष्यशेषणसम्बन्धानवगाहि निष्प्रकारकं ज्ञानम्। एकविषयकं, केवल-विशेष्यताशालि अव्यपदेश्यं ज्ञानम् (वचनेन न प्रकाशयोग्यः) एव निर्विकल्पकज्ञानम्। निर्विकल्पकं ज्ञानं न प्रमा नाप्यप्रमा। किन्तु तर्कभाषाकारमते

प्रमा एव।[9] एकविषयतावत्त्वादिदं क्षुद्रतमं ज्ञानमस्ति। प्रत्यक्षे अपेक्षाबुद्धिरेव बृहत्तमं ज्ञानम्, चतुःक्षणस्थायित्वात्। अन्यत्सर्वं ज्ञानं त्रिक्षणस्थायि।

निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं सविकल्पकज्ञानं जायते –

निर्विकल्पकज्ञाने या या सामग्री यो यो क्रमोऽपेक्षितः स सर्वोऽपि सविकल्पकज्ञानोत्पादनेऽनुसरणीयः भवति। केवलञ्चात्र भेदः निर्विकल्पकज्ञानं यदा एकविषयतावत्त्वं तदा सविकल्पकज्ञानं त्रिविषयतावत्त्वम्। यथा 'घटोऽयमि'त्यादौ "घटत्वप्रकारकं समवायसंसर्गकं घटविशेष्यकं" सविकल्पकं ज्ञानं जायते। अपरः भेदः यदिदं ज्ञानं व्यपदेश्यम् अर्थात् वचनप्रकाशयोग्यम्। निर्विकल्पकं तु न तथा। तर्कभाषाकारः अधिकं स्पष्टयति "यदा निर्विकल्पकरूपा प्रमा फलं तथा हि - आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेन, इन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारित्वनियमात्। ततोऽर्थसन्निकृष्टेनेन्द्रियेण निर्विकल्पकं नामजात्यादियोजनाहीनं वस्तुमात्रावगाहि 'किञ्चिदिदम्' इति ज्ञानं जान्यते। तस्य ज्ञानस्येन्द्रियं करणम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽवान्तरव्यापारः (छिदाकरणस्य परशोरिव दारुसंयोगः)। निर्विकल्पकं ज्ञानं फलम् (परशोरिव छिदा)।.....यदा निर्विकल्पकज्ञानानन्तरं सविकल्पकं नामजात्यादियोजनात्मकं 'डित्थोऽयम्', 'ब्राह्मणोऽयम्', 'श्यामोऽम्' इति विशेषणविशेष्यावगाहि ज्ञानमुत्पद्यते, तदा इन्द्रियार्थसन्निकर्षः करणम्। निर्विकल्पकमेव अवान्तरव्यापारः। सविकल्पकं ज्ञानं फलम्।.....यदा उक्तसविकल्पकज्ञानानन्तरं हानोपादानोपेक्षाबुद्धयो जायन्ते तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं करणम्। सविकल्पकज्ञानम् अवान्तरव्यापारः। हानादिबुद्धयः फलम्।"[10]

अनुव्यवसायः –

सविकल्पकज्ञानानन्तरं पुनः "घटत्वप्रकारक-समवायसंसर्गक-घटविशेष्यकज्ञानवान्" इत्याकारकमनुव्यवसायात्मकं ज्ञानं जायेत। इदं च ज्ञानं न लौकिकसन्निकर्षेणोत्पद्यते। अत्र आत्ममनसोः संयोगे सत्यपि मनसा सहैव सविकल्पकज्ञानस्य ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्या जायते।

प्रामाण्यवादोपसंहृतिः –

प्रमायाः भावः प्रमात्वम्। प्रमात्वमेव प्रामाण्यम्। अप्रमायाः भावोऽप्रमात्वम् अप्रामाण्यं वा। प्रमात्वं प्रामाण्यम् अर्थवत्त्वमिति पर्यायः। सामान्यतः एवं बोध्यम्–यस्मिन् ज्ञाने प्रमात्वधर्मः स्यात् सः प्रामाण्यः, पुनर्यत्र अप्रमात्वं स्यात्सोऽप्रामाण्यः इति। निर्विकल्पकप्रत्यक्षं न प्रमा नाप्यप्रमा विशेषणराहित्यात्। अतो न तत्र प्रामाण्यमप्रामाण्यं वाऽस्ति। सविकल्पके हि ज्ञाने प्रमायाः अप्रमायाः वा सत्त्वात् अत्रैव प्रामाण्यविचारः क्रियते। तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा, अतः तद्वति-तत्प्रकारकत्वमित्याख्यं यज्ज्ञानत्वं तदेव प्रामाण्यम्। ज्ञानत्वं न जातिः। संशय-सम्भावनादिषु प्रमाप्रमयोः सम्मिश्रणात् न ज्ञानानां किमपि समानाकारत्वमस्ति। अतः

Journal of Advances in Developmental Research (IJAIDR)
E-ISSN: 0976-4844 ● Website: www.ijaidr.com ● Email: editor@ijaidr.com

अनुगतप्रतीतेरभावान्न ज्ञानत्वसामान्यं सम्भवति। एवञ्च तदभाववति तत्प्रकारकत्वम् अप्रामाण्यम्। ननु प्रमायाः प्रमात्वं प्रामाण्यं वाऽस्तीति केन प्रकारेण ज्ञायते? तत्र चतुर्षु प्रमाणेषु केन प्रमाणेन वा तज्ज्ञातुं शक्यते इति चेत्? उच्यते। प्रथमं तावन्मीमांसकानां मतमालोच्यते। मीमांसकाः आहुः – यया सामग्र्या ज्ञानमुत्पद्यते तयैव सामग्र्या तज्ज्ञाननिष्ठं प्रामाण्यमप्युत्पद्यते। इदं च स्वतःप्रामाण्यमित्युच्यते। परं तु नैयायिकैरुच्यते–न। यया सामग्र्या ज्ञानमुत्पद्यते तयैव सामग्र्या तज्ज्ञाननिष्ठं प्रामाण्यं नैवोत्पद्यते। यतः प्रामाण्यं न स्वतःग्राह्यम्। स्वतःप्रामाण्यवादिषु मीमांसकेषु प्राभाकराणां मतं भवति–ज्ञानं स्वप्रकाशम्। तस्य प्रामाण्यमपि तथा। अर्थात् ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानेनैव प्रकाश्यते नान्यया सामग्र्या अस्य प्रकाशं जायते। प्रभाकरमते ज्ञानमात्रं यथार्थम्। अयथार्थज्ञानं नाम ज्ञानाभावः एव न कश्चन भ्रमः संशयो वा। यथा आलोके न कापि मलिनता वर्तते, यथा वा आलोकः चिरभास्वरः स्वप्रकाशः, तथा ज्ञानमपि चिरनिर्मलं, चिरभास्वरं, स्वप्रकाशम्। ज्ञानमप्रमात्वकालिम्ना कदापि कलङ्कितं भवति। उत्पत्तिकाले ज्ञानं यथा तस्य विषयं प्रकाशयति तथा तदधिकरणमात्मानमपि किञ्च स्वं ज्ञानमपि स्वेन ज्ञानेन प्रकाशयति। आहोस्वित्, प्रामाण्यमपि प्रकाशयतीदं ज्ञानम्। 'घटमहं जानामी'त्यादौ घटज्ञानं घटज्ञानी घटविषयश्च एते सर्वेऽपि ज्ञानेनैव प्रकाशन्ते। प्राभाकराः एवंप्रकारेण त्रिपुटीज्ञानमामनन्ति। विपरीतख्यातिवादिभिः भाट्टैस्तु ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं नैवाद्रीयते। एतन्मते ज्ञानमतिन्द्रियम् अर्थादनुमानगम्यम्। ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षत्वं (अनुव्यवसायत्वं) न सम्भवपरम्। ज्ञानं यद्यपि घटपटादिविषयं प्रकाशयति, किन्तु स्वं ज्ञानं ज्ञातुम् अनुमानेनैव ज्ञाततालिङ्गकानुमानेनैव शक्यते। विषयप्रकाशनं ज्ञानस्य कार्यम्। इदमेव कार्यं फलं वा ज्ञाततानाम्ना अभिधीयते। यदा प्रथमक्षणे 'अयं घटः' इति व्यवसायात्मकं ज्ञानमुत्पद्यते पश्चाच्च तस्मिन् ज्ञाने ज्ञातताख्यधर्मः जायते, तेनैव धर्मेण अर्थात् ज्ञातताख्यधर्मेण लिङ्गेन वा तज्ज्ञानस्य सत्त्वं ज्ञातुं पार्यते। अनुमानेनैव ज्ञानस्य ज्ञानं भवतीति भाट्टानामभिमतम्। मीमांसकमुरारीमिश्रमते अनुव्यवसायेन ज्ञानमवबुद्ध्यते। चक्षुरादिसंयोगे सति 'अयं घटः' इत्याकारकं यज्ज्ञानं भवति तदेव व्यवसायात्मकं ज्ञानम्। परस्मिन् क्षणे इदं व्यवसायात्मकं ज्ञानं यस्य ज्ञानस्य विषयो भवति सोऽनुव्यवसायः। यथा 'घटविषयकज्ञानवान्'। अनेनानुव्यवसायेन प्रमात्वं प्रामाण्यं वा गृह्यते इति मिश्रपादाः। यद्यपि नैयायिकैः भाट्टप्राभाकराणां मतं नाद्रियते परं मुरारीमते नास्ति कापि विरोधिता। नैयायिकाः परतःप्रामाण्यवादिनः। मीमांसकास्तु स्वतःप्रामाण्यवादिनः। वस्तुतः न्यायमतं भवति–यया सामग्र्या ज्ञानमवबुद्ध्यते न तयैव सामग्र्या ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते। अर्थात् ज्ञानप्रामाण्यं न ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यम्। ज्ञानग्राहकसामग्री भवति अनुव्यवसायः। अनेनानुव्यवसायेन ज्ञानप्रामाण्यं नावगम्यते। ज्ञानप्रामाण्यं हि ज्ञानग्राहकसामग्र्यतिरिच्येन अन्यत्केनाप्युपकरणेन भवेत्। नैयायिकानामयं सिद्धान्तः 'परतःप्रामाण्यवादः' इति नाम्ना प्रसिद्धः। अस्मन्मते (न्यायमते) ज्ञानप्रामाण्यम् अनुमानेनैव गृह्यते। अपि च प्रामाण्यमप्रामाण्यं चैतदुभयमपि परतः, अर्थात् अनुमानप्रमाणलभ्यमिति दिक्।

Notes & References:

1. एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम्। तत्करणमिन्द्रियम्। तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम्। *Tarkasaṁgraha of Annaṁbhaṭṭa*, Ed. Y.V. Athalye, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona - 4, 1988, 2nd Ed., P. 32.
2. *नारायणद्वयीप्रणीतः मानमेयोदयः*, हिन्दीव्याख्याकारः स्वामियोगिन्द्रानन्दः, चौखम्बा विद्याभवन, पो.बा.नं. १०६९, वाराणसी – २२१००१, १९७८, पु. ११.
3. *Tarkasaṁgraha of Annaṁbhaṭṭa*, Ed. Y.V. Athalye, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona - 4, 1988, 2nd Ed., P. 21.
4. *Ibid*., P. 22.
5. *श्रीकेशवमिश्रप्रणीता तर्कभाषा*, हिन्दी व्याख्या, बदरीनाथ शुक्ल, मोतीलाल बनारसीदास, जबाहर नगर, दिल्ली, ११०००७, सप्तम पुनर्मुद्रण, २०१७, पु. ३२६.
6. *Tarkasaṁgraha of Annaṁbhaṭṭa*, Ed. Y.V. Athalye, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona - 4, 1988, 2nd Ed., P. 22.
7. *श्रीकेशवमिश्रप्रणीता तर्कभाषा* (English), सम्पा. एस्. आर्, अय्यर्, चौखम्बा ओरियण्टालिया, वाराणसी, १९७९, पु. २१८.
8. *Ibid*., P. 35.
9. साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम्। साक्षात्कारिणी च प्रमा, सा एवोच्यते या इन्द्रियजा। सा च द्विधा सविकल्पक-निर्विकल्पकभेदात्। तस्याः करणं त्रिविधम्। कदाचित् इन्द्रियम्। कदाचित् इन्द्रियार्थसन्निकर्षः। कदाचिज्ज्ञानम्।....यदा निर्विकल्पकरूपा प्रमा फलं तदेन्द्रियं करणम्। *श्रीकेशवमिश्रप्रणीता तर्कभाषा* (हिन्दी व्याख्या सहित), व्याख्याकारः बदरीनाथ-शुक्लः, मोतीलाल बनारसीदासः, दिल्ली, ११०००७, (सप्तम-पुनर्मुद्रणम्), २०१७, पुटा ५९ तथा ७०.
10. *Ibid*., P. 70.